

بررسی آسیب‌های تربیتی در خانواده‌های تک‌فرزند از نگاه اسلام و

روان‌شناسی

مونا فاضلی مهر^۱، سیده زینب رضوانی^۲

چکیده

خانواده به عنوان اولین کانونی که فرد در آن قرار می‌گیرد، مهم است. اولین تأثیرات محیطی که فرد دریافت می‌کند از محیط خانواده است و حتی تأثیرپذیری فرد از سایر محیط‌ها، نشأت گرفته از همین محیط خانواده است. خانواده پایه‌گذار بخش مهمی از سرنوشت انسان است و در تعیین سبک و خط مشی زندگی آینده، اخلاق، سلامت و عملکرد فرد نقش بزرگی دارد. همچنین خانواده به عنوان کوچک‌ترین نهاد اجتماعی، آسیب‌پذیرترین گروه در برابر آسیب‌های اجتماعی است به طوری که بیشتر مشکلات و آسیب‌ها ابتدا در خانواده‌ها بروز پیدا می‌کند و در صورت عدم پیشگیری و برخورد ناصحیح با آنها به درون جامعه نیز رسوخ می‌کند و در این شرایط دشوار، دیگر نمی‌توان به راحتی مشکلات و آسیب‌ها را در زندگی کنترل کرد. پژوهش حاضر، آسیب‌های تربیتی تک‌فرزندان در خانواده‌های تک‌فرزند و مقایسه آن با خانواده‌های چندفرزند در دو دیدگاه اسلام و روان‌شناسی را به روش توصیفی-تحلیلی و با منابع کتابخانه‌ای و اسنادی بررسی می‌کند. نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که کودکان خانواده‌های چندفرزندی در آسیب‌های تربیتی مانند آسیب‌های اجتماعی و یا شخصیتی، وضعیت بهتری نسبت به تک‌فرزندها دارند.

واژگان کلیدی: خانواده، آسیب‌های تربیتی، تک‌فرزندی.

۱. دانش‌آموخته کارشناسی روان‌شناسی، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه‌المصطفی ﷺ العالمیه، ایران.

۲. استاد همکار گروه علمی- تربیتی روان‌شناسی، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه‌المصطفی ﷺ العالمیه، ایران.

۱. مقدمه

خانواده در نگرش اسلام، مهمترین و اساسی‌ترین واحدهای اجتماعی و محبوب‌ترین بناها در پیشگاه خداوند است. بنای خانواده بر الفت و همدلی استوار است. این نهاد، متشکل از یک زن، مرد و فرزندان است که زمینه تکامل خانواده را فراهم می‌کنند. همچنین روابط درون خانواده بر مودت و رحمت پایه‌گذاری شده و گرمی کانون خانواده مورد توجه عمیق اسلام است. (قائمی، ۱۳۹۳؛ رهنما و امیدوی فرد، ۱۳۹۴) فرزندآوری در خانواده پدیده مهمی در حرکات جمعیتی و محور توسعه پایدار برای کشورهایی که سطح جانشینی پایینی دارند، محسوب می‌شود (پیلتن و رحمانیان، ۱۳۹۴). کاهش نرخ باروری در سال اخیر یکی از دغدغه‌های مهم کشور بوده است که می‌تواند از دلایل متعدد اقتصادی و اجتماعی نشأت گرفته باشد. یکی از مهمترین متغیرهای مؤثر بر باروری، درآمد انتظاری آینده افرادی است که ارتباط مستقیمی با میزان اطمینان آنان از دستیابی به شغل پایدار و پایدارماندن شغل کنونی آنان خواهد داشت. یکی از تصمیم‌ها در حوزه خانواده، تصمیم برای فرزندآوری است. تغییر انتظارات نسبت به میزان پایداری شغلی برای افراد سبب شده است تا درآمد انتظاری آنها از آینده تحت‌الشعاع قرار بگیرند. نااطمینانی شغلی در مفهوم عام شامل ترس از دست دادن شغل، پایداری شغلی و احتمال یافتن شغل، تأثیر زیادی بر متغیرهای اقتصادی و اجتماعی دارد که یکی از آنها تصمیمات افراد در درون خانواده و تصمیم برای فرزندآوری است (دلیری، ۱۳۹۷).

از سوی دیگر با توجه به نتایج برخی از پژوهش‌ها (سردارپور و دیگران، ۱۳۸۲؛ بیانی، ۱۳۸۲) که بیانگر ویژگی‌های مثبت تک‌فرزندها در برخی زمینه‌های عاطفی-رفتاری است مانند توانایی‌های خوب فکری و شناختی، سلامت روان، پیشرفت در زمینه‌های شغلی، تحصیلی، اعتماد به نفس و خشنودی در زندگی باعث شده است برخی والدین به داشتن تنها یک فرزند تمایل داشته باشند (فالبر، ۱۹۹۲).^۱ همچنین نتایج برخی پژوهش‌ها نشان می‌دهد که آرمان‌گرایی در تربیت و تحصیلات فرزندان یکی از ملاحظات

^۱. Felber

مهم در فرزندآوری و گرایش به تک‌فرزندی است که حتی بهبود وضع اقتصادی و سیاست‌های تشویقی در رفتار باروری تأثیر کمی دارند (خلج‌آبادی و سرایی، ۱۳۹۵). در حالی که نتیجه برخی از پژوهش‌های دیگر (فیروزبخت، ۱۳۸۷؛ زانگ^۱ و دیگران، ۲۰۰۱) به عکس بوده است. ویژگی‌های نامطلوبی مانند فرزندسالاری، عدم رشد اجتماعی، توجه افراطی والدین، کم‌شدن روابط اجتماعی و عدم جامعه‌پذیری و کاهش انسجام خانواده را برای تک‌فرزندان نشان می‌دهد (لیسن^۲ و بلانتن^۳، ۲۰۰۱؛ عزیززهی، ۱۳۹۰).

در گذشته نیز گاهی خانواده تک‌فرزندی وجود داشته است، اما تک‌فرزندی در آن زمان به میل و خواسته خانواده‌ها نبود و اگر در خانواده‌ای فرزند، عمر خود را سپری می‌کرد چندان مورد بحث و بررسی قرار نمی‌گرفت. (خلج‌آبادی فراهانی و سرایی، ۱۳۹۵) امروزه خانواده‌ها به تک‌فرزندی ارادی گرایش پیدا کرده‌اند. این نوع تک‌فرزندی به دلیل شرایط نامساعد بهداشتی و مرگ‌ومیر بالا نیست بلکه والدین به‌طور ارادی و به دلخواه خود به داشتن یک فرزند اکتفا می‌کنند. این تغییر در ساختار خانواده و کاهش تعداد فرزند، تغییر در روابط درون خانواده را نیز به همراه داشته است و کیفیت زندگی تک‌فرزندی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. بر این اساس، خانواده‌های تک‌فرزند با محدودیت ایفای نقش مواجه هستند؛ زیرا حامل نقش فرزند، امکان ایفای نقش خواهر یا برادر را ندارد و از قابلیت‌ها و مهارت‌هایی که در روابط بین خواهر برادر شکل می‌گیرد، محروم است. از این رو ماهیت تجربه تک‌فرزندی و اینکه چگونه به منزله پدیده‌ای اجتماعی ابراز می‌شود باید مطالعه شود تا فهم عمیق‌تری از ویژگی‌های این پدیده حاصل شود.

با توجه به اهمیت این مسئله در منابع دینی نیز بر ازدیاد فرزند تأکید شده است. پیامبر گرامی اسلام ﷺ می‌فرماید: «اکثروا الولد، اکثربکم الأمم غداً؛ فرزندان خود را زیاد کنید تا فردا به واسطه (کثرت)

^۱. Zhang

^۲. Lisen

^۳. Blanton

شما بر دیگر امم افتخار نمایم». (الحر العاملی، بی تا، ۳۵۷ / ۲۱، ح ۲۷۲۸۹، وح ۲۷۲۹۰؛ احکام الاولاد، ص ۳۵۶، ح ۲۷۲۸۴ و ح ۲۷۲۸۵)

از نظر اسلام، داشتن فرزند بیشتر، زندگی بهتری را جامعه و خانواده رقم می‌زند (مرادپور، عبدی‌نیا، معتمدی و علامت‌ساز، ۱۳۹۵). با توجه به اینکه یکی از برنامه‌های اسلام در زندگی مشترک تربیت انسان کامل است و تک‌فرزندی به چنین تربیتی آسیب جدی می‌رساند پژوهش حاضر درصدد است (شجاعی و یزدخواستی، ۱۳۹۶) تا به این پرسش پاسخ دهد که آسیب‌های تربیتی خانواده‌های تک‌فرزند در مقایسه با خانواده‌های چندفرزند از نگاه روان‌شناسی و اسلام چیست. با توجه به اهمیت خانواده، هرگونه آسیب در برابر این نهاد اجتماعی می‌تواند مشکل اساسی برای تک‌تک اعضا به وجود آورد. منظور از آسیب، آفت، بیماری، اختلال و خطر است که در فرهنگ فارسی چنین معنا شده است: «آسیب: زخم، عیب و نقص، درد، رنج، گزند، آزار، زیان، خسارت» (معین، ۱۳۹۱). «آسیب‌شناسی: شناخت درد و رنج و خسارت» (عمید، ۱۳۷۵). در اصطلاح به آن دسته از علل و اختلالاتی گفته می‌شود که وجودشان تداوم و حرکت پدیده‌ای را تهدید می‌کند و آن را از رسیدن به اهداف و آرمانش بازمی‌دارد و یا از کارایی لازم می‌اندازد. برخی در تعریف آسیب گفته‌اند: «منظور از آسیب، عاملی است که سبب اختلال، ناهنجاری و آفت در پدیده‌ها می‌شود و گاهی به خود اختلالات، آسیب گفته می‌شود» (حاجی، ۱۳۸۱). بنابراین، آنچه از واژه آسیب‌شناسی مدنظر است، اصطلاحی است که ترجمه واژه پاتولوژی^۱ است.

پژوهش‌ها و تحقیقات متعدد برای شناخت انواع این آسیب‌ها و علل بروز آنها صورت می‌دهد و نظریاتی را برای حل آن مسائل پیشنهاد می‌کند. براین اساس زمینه‌هایی چون فرهنگ و هنجارهای جامعه و ویژگی‌های اقتصادی، سیاسی و جغرافیایی جامعه نیز در حوزه مطالعات آسیب‌شناسی قرار می‌گیرد؛ زیرا بررسی انواع آسیب‌ها از جمله اجتماعی، فرهنگی و تربیتی بدون در نظر گرفتن شرایط زمینه‌ای جامعه میسر نیست. هر جامعه متناسب با شرایط، فرهنگ، رشد و انحطاط خود با انواعی از

^۱. pathology

انحرافات و مشکلات روبه‌رو است که تأثیرات مخربی روی فرآیند ترقی آن جامعه دارد. شناخت چنین عواملی مسیر حرکت جامعه را به سوی ترقی و تعامل هموار می‌کند به طوری که علاوه بر درک عمل آنها و جلوگیری از تداوم آن عمل با ارائه راه‌حل‌هایی به سلامت جامعه کمک می‌کند. برای مثال مسئله اعتیاد هم به عنوان یک مشکل فردی و هم یک معضل اجتماعی مطرح است. این عامل در سطح اجتماعی باعث از بین رفتن نیروها و انرژی بارآور جامعه می‌شود. شناسایی علل اساسی و کنترل آنها می‌تواند بسیاری از نیروهای از دست‌رفته جامعه را تجدید کند و در مسیر کار سالم جامعه هدایت کند. (فرجاد، ۱۳۸۳) در فرهنگ دینی از آسیب با تعبیر واژه آفت یاد می‌شود. آفت، یعنی آنچه سبب فساد، تباهی، خرابی و بیماری. خسارت و زیانی را که از بیرون و درون بر امور معنوی یا مادی وارد می‌شود، آفت گویند.^۱ علاوه بر نکات مطرح خانواده، متغیر دیگری که در پژوهش حاضر بررسی می‌شود یکی از کارکردهای آن، فرزندآوری است. از نظر اسلام، فرزندان از ارکان مهم خانواده هستند و در آیات و روایات از فرزند با تعبیری چون میوه دل، نور دیده، مایه خوشبختی، مایه ثواب و پاداش اخروی و رحمت و غفران الهی یاد شده است. دین مبین اسلام، هدف اصلی تشکیل زندگی و خانواده را ایجاد آرامش در انسان‌ها و پیدایش محبت و مودت در زوجین می‌داند^۲ و تأثیرات مثبت و سازنده‌ای در زندگی آنها ایجاد می‌کند. خداوند در وصف مؤمنان می‌فرماید: «آنها کسانی هستند که در مناجات خویش با پروردگارشان می‌گویند: از همسران ما مایه‌های نور و روشنایی چشم قرارده».^۳ احادیث و روایات بسیاری از رسول گرامی اسلام و ائمه اطهار (علیهم‌السلام) نقل شده است که نمایانگر نگرش مثبت آن بزرگواران به فرزندان صالح و

۱. جوهری در صحاح می‌نویسد: «الآفة: العاهة. وقد أَيْفَ الزرع، على ما لم يُسَمَّ فاعله، أي أصابته آفة» (اسماعیل جوهری، صحاح اللغة). ابن منظور می‌گوید: «أوف: الآفة: العاهة، وفي المحکم: عرض مفسد لما أصاب من شيء. ويقال: آفة الطرف الضلْفُ وآفة العِلْمِ التَّسْيَانُ» (ابن منظور، ۱۴۱۶).

۲. «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْتَمِرُونَ» (روم: ۲۱).

۳. «وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا» (فرقان: ۷۴).

سالم است.^۱ با وجود تأکید آیات و روایات به امر فرزندآوری، در جوامع دینی هم خانواده‌هایی هستند که به هر دلیلی تن به داشتن فرزند دوم و سوم نمی‌دهند. دلایل آنها برای داشتن تک‌فرزندی متفاوت است. از جمله این دلایل، مسایل و مشکلات و کمبودهای اقتصادی، فراهم‌نشدن فرصت باروری به دلیل بالا رفتن سن ازدواج، عدم توانایی در تربیت فرزند، بیش‌فعالی کودکان با توجه به سبک زندگی آپارتمانی و غیره است.

پدیده تک‌فرزندی که در علم جامعه‌شناسی به امپراطوران کوچک معروف است ناشی از خانواده هسته‌ای و برگرفته از تغییر در سبک زندگی افراد جامعه است. تک‌فرزندی موقعیتی است که در آن، مرد و زن به عنوان والدین به داشتن یک فرزند اکتفا می‌کنند. صنعتی‌شدن، شهرنشینی و گسترش دستگاه‌های اداری به عنوان عوامل مؤثر در دگرگونی جوامع غربی در قرون اخیر مورد توجه قرار گرفته‌اند. شهرنشینی با مجموعه‌ای از تقسیم کار در همه بخش‌های زندگی و میزان بالایی از تحرک اجتماعی و مکانی همراه بوده است. این امر به‌طور اجتناب‌ناپذیری باعث رشد دنیاگرایی و عقل‌گرایی و کاهش نفوذ نیروهای سنتی شده است. در نتیجه خانواده نیز مانند سایر نهادها دچار تحول می‌شود. (شیخی، ۱۳۸۰) طبیعی است که فرزندآوری تاحدی می‌تواند به عنوان کارکرد مثبت در جوامع تلقی شود. حال اگر خانواده‌ها با توجه به ویژگی‌های جامعه شهری چندان تمایلی به فرزندآوری نداشته باشند، بدیهی است که ادامه بقای جامعه و پویایی مستمر آن با مشکلات عدیده‌ای روبه‌رو خواهد شد.

۲. بررسی عوامل مؤثر در فرزندآوری یا عدم گرایش به آن در برخی نظریات

جامعه‌شناسانی چون دیوید امیل دورکیم^۲ یکی از عوامل فرهنگی مؤثر در گرایش به فرزندآوری را گرایش دینی می‌دانند. به نظر دورکیم، دین در خود جامعه نهاده شده است. وی می‌گوید که در خانواده‌های

۱. پیامبر گرامی اسلام ﷺ فرمود: «الْوَلَدُ الصَّالِحُ رِيحَانَةٌ مِنْ رِيَاحِينِ الْجَنَّةِ؛ فرزند صالح گلی است از بوستان بهشت». همچنین فرمود: «مِنْ سَعَادَةِ الرَّجُلِ الْوَلَدُ الصَّالِحُ؛ فرزند صالح نشانه خوشبختی فرد است» (الحر العاملی، بی تا، ۲۱/۳۵۹).

۲. David Émile Durkheim

گسترده، مذهب باعث وفاداری زوجین به یکدیگر است و در حال حاضر با خودمختاری‌های شخصی به ویژه با روی آوردن به روابط شخصی به جای وفاداری به خانواده‌های گسترده و یا گروه‌های مذهبی، مذهب تاحدی از زندگی مردم کنار رفته است. (اسکاج،^۱ ۲۰۰۶) در نتیجه پیوندهای عمیق، ایمان‌ها و اعتقادات و احساسات جمعی که بتوانند واجد خصوصیت دینی جمعی و قوی باشند، کمتر شده است (میشل،^۲ ۱۳۵۴). زندگی روزبه‌روز مادی شده است و در اثر این تحول، خانواده نیز مانند سایر نهادهای اجتماعی از حالت اولیه خارج و دیگر آن اعتقادات و باورهای مذهبی گذشته رخت برپسته است (دورکیم،^۳ ۱۳۸۳). ماکس وبر^۴ مذهب را به عنوان یک نظام اعتقادی تعریف می‌کند که طبیعت نیروها را شکل می‌دهد. ایشان مذهب را یک متغیر مستقل تأثیرگذار بر امور اجتماعی و زندگی فردی و اجتماعی می‌داند (اسکاج، ۲۰۰۶). توماس و هنری نیز در مطالعات خود در مورد خانواده و مذهب، آنها را مثل سازمان یکپارچه تعریف می‌کنند. از نظر آنها اتصال مذهب و خانواده باعث یکپارچگی می‌شود و با وجود اعتقادات کمتر، طلاق و ازهم‌پاشیدگی خانواده‌ها نیز بیشتر می‌شود. عکس این امر نیز صادق است (پارگامنت، ۱۹۹۷).^۵ براساس نظریه‌های هنری^۶، دورکیم و وبر می‌توان گفت که وقتی در جامعه‌ای از نفوذ اعتقادات مذهبی کاسته می‌شود، میزان باروری نیز کم می‌شود.

در سال ۱۹۹۹ نیسکا در تحقیق خود با عنوان فرایند خانواده آمریکایی-مکزیکایی به این نتیجه رسید که عامل مذهب با ایجاد یک اعتقاد قوی، معیارهای رفتاری افراد را تحت تأثیر قرار می‌دهد و عاملی کلیدی برای

۱. Skage

۲. Mitchell

۳. Durkheim

۴. Max weber

۵. Pargament

۶. Henry

بالا بودن باروری زنان مکزیکي-آمریکایی است. عامل مؤثر دیگر در گرایش به فرزندآوری، عامل اقتصادی است که از طریق تئوری‌های مختلفی قابل تفسیر است. یکی از این تئوری‌ها، تئوری مبادله است. سرچشمه فکری تئوری مبادله در سودانگاری فلسفی و روانشناختی قرار دارد. این نظریه رفتار بشری را حاصل منافع شخصی می‌داند. در این نظریه، افراد، گروه اجتماعی را فقط به خاطر نفع شخصی شکل می‌دهند. اساسی‌ترین پیش‌فرض‌های نظریه مبادله این است که گروه‌ها مجموعه‌ای از افراد هستند که پیش‌بینی و تبیین رفتار آنها براساس مطالعه انگیزه‌هایشان صورت می‌گیرد و افراد به وسیله نفع شخصی برانگیخته می‌شوند؛ یعنی افراد، محاسبه‌گران عقلانی در مورد سود و هزینه هستند. گری بکر از دیگر صاحب‌نظران این نحله است. وی در مقاله مشهور خود به نام تحلیل اقتصادی باروری در سال ۱۹۶۰ به تبیین اقتصادی رفتار باروری خانواده‌ها پرداخته است. بکر بر این باور است که رفتار باروری خانواده‌ها متأثر از رفتار اقتصادی آنهاست. در این تئوری، فرزند به عنوان کالای مصرفی در نظر گرفته می‌شود که تصاحب آن مستلزم صرف پول و زمان از سوی والدین است. بکر می‌گوید: «همان‌طور که خانواده‌ها در مورد گزینش يك کالا تصمیم می‌گیرند در مورد داشتن فرزند نیز تصمیم‌گیری می‌کنند». به باور بکر، حرکت اصلی باروری در جامعه را رفتارهای اقتصادی انسان دیکته می‌کند (حسینی، ۱۳۸۱).

این تئوری به تئوری عرضه، تقاضا و هزینه‌های تنظیم یا تئوری چارچوب عرضه - تقاضا شهرت یافته است. از نظر ایشان در هر صورت، سطح باروری و فرزندآوری براساس ارزش‌های اقتصادی، اجتماعی، زیستی و فرهنگی تعیین می‌شود (حسینی، ۱۳۸۱). بنابراین، دو نگرش درباره تمایل به فرزندآوری وجود دارد: دیدگاهی که عامل مذهب را در افزایش فرزندآوری اثرگذار می‌داند و دیدگاهی که نگاه اقتصادی، کالای مصرفی و هزینه عرضه و تقاضا را در نگرش به فرزندآوری مؤثر می‌داند. با توجه به هریک از چارچوب‌های نظری و نگرش‌های موجود، عدم گرایش به فرزندآوری یا

تک‌فرزندی، آسیب‌هایی را از نگاه روان‌شناسان به همراه دارد که از جمله آنها آسیب تربیتی است که مشتمل بر دو قسم است: آسیب‌های شخصیتی و آسیب‌های اجتماعی.

۱-۲. آسیب‌های شخصیتی

مقایسه ویژگی‌های شخصیتی فرزندان خانواده کم‌جمعیت به‌ویژه تک‌فرزند با خانواده‌های چندفرزند نشان می‌دهد که حجم خانواده یکی از عوامل تعیین‌کننده خصوصیات شخصیتی فرزندان است. احدی و بنی‌جمال، (۱۳۷۴) شخصیت، مجموعه ویژگی‌ها و گرایش‌های پایدار رفتاری و مشابه و متفاوت روان‌شناختی افراد شامل افکار، هیجانات و کنش‌ها را در طول زمان تعیین می‌کند (ربکا^۱ و پینا^۲، ۲۰۱۱) و صفات شخصیتی، ویژگی‌های پایداری هستند که موجب تمایز افراد از یکدیگر می‌شوند (میر و کورتز^۳، ۲۰۰۶). براساس پژوهش‌ها، شخصیت جایگاه تعیین‌کننده‌ای در سلامت، شکل‌گیری هیجانات و کنش‌های افراد دارد. یافته‌های کلین^۴ و همکاران (۲۰۰۲)، ربکا و پینا (۲۰۱۰) نشان داد که ویژگی‌های شخصیتی از عوامل تعیین‌کننده رفتار هستند. براساس جهان‌بینی اسلامی نیز شخصیت هر فرد در شکل‌گیری رفتار نقش تعیین‌کننده دارد. قرآن کریم می‌فرماید: «هرکس براساس خلق و خوی خود رفتار می‌کند». (اسراء: ۳۲) براساس نظریه شخصیتی هانس آیزنک^۵، رفتار افراد سه بعد از شخصیت آنها را منعکس می‌کند که شامل روان‌رنجوری، روان‌گسستگی و برون‌گرایی است

۱. Rebecca

۲. Pina

۳. Meyer

۴. Kurtz

۵. Klein

۶. Hans Eysenck

براتیس^۱، راباویلاس^۲، پاپادیمیترو^۳ و پاپاگرژیو^۴؛ ۲۰۱۱؛ کال^۵ ۲۰۰۶). روان‌رنجور، یکی از ویژگی‌های مهم شخصیتی است. افراد روان‌رنجور به داشتن تجربه هیجان منفی، عزت‌نفس پایین، بی‌ثباتی هیجانی، اضطراب، افسردگی و احساس گناه شناخته می‌شوند (براتیس و همکاران، ۲۰۱۱؛ کال ۲۰۰۶).

شواهد زیادی نتایج مثبت و منفی رشد عاطفی مبتنی بر روابط خواهر و برادری را نشان می‌دهد. برای مثال همشیران، روابط مثبت‌تر، اعتماد به نفس بالاتر و احساس تنهایی کم‌تری دارند. (شرمن^۶، لنفورد^۷ و والینگ^۸، ۲۰۰۶، به نقل از محمدی، ۱۳۹۱). ساطوریان و همکاران (۱۳۹۳) دریافتند که مشکلات درونی‌سازی شده مانند کناره‌گیری از تعامل‌های اجتماعی، بازدارندگی، اضطراب و افسردگی در میان تک‌فرزندان بیش از همشیران است و روان‌گسستگی از دیگر ویژگی‌های شخصیتی است. افراد روان‌گسسته به صفاتی مانند رفتار ضد اجتماعی، فقدان حساسیت هیجانی، تفکر پارانوئید، خودمحوری و خلاقیت افکار خشونت‌بار گرایش دارند (براتیس و همکاران، ۲۰۱۱؛ کال ۲۰۰۶). بسیاری از پژوهش‌ها نشان می‌دهند که روان‌گسستگی با تعداد فرزند در ارتباط است. آلفرد آدلر^۹ معتقد است تک‌فرزندها خودخواه‌تر از دیگران هستند و در دوران بزرگسالی نیز مانند کودکی خود به شدت در پی آن هستند که مرکز توجه باشند. به همین دلیل احتمال بیشتری وجود دارد که ضروریات شدید روانی را

۱. Beratis

۲. Rabavilas

۳. Papadimitriou

۴. Papageorgiou

۵. Cal

۶. Sherman

۷. Lennford

۸. Valing

۹. Alfred Adler

تجربه کنند (شولتز و شولتز،^۱ ۱۳۸۹). برخی از این تحقیقات در اوایل دهه ۱۹۸۰ نشان دادند که تک‌فرزندان چینی، خودخواه، غیراجتماعی، ناسازگار، متکبر و ترسو هستند (ژانگ^۲ و همکاران، ۲۰۰۱). مصباح، زارعان، بی‌ریا، آقاتهرانی، رهنمایی، شاملی، حقانی و سجادی (۱۳۸۳) تک‌فرزندها را با عنوان بچه لوس معرفی می‌کنند چون در آنها تلفیقی از نشانه‌های نامطلوب مانند وابستگی، خودستایی، عدم خویشتن‌داری و اختلالات عاطفی به چشم می‌خورد. همچنین نتایج تحقیقات جیائو و همکاران (۱۹۸۶)، به نقل از بیاتی، (۱۳۸۳) نیز نشان داد که تک‌فرزندان، بیشتر خودمحورند در حالی که کودکان دارای خواهر یا برادر، خصوصیات مثبتی مانند استقلال فکری، روحیه همکاری، تعاون و منزلت بیشتری در میان همسالان خود دارند.

۲-۲. آسیب اجتماعی

آسیب اجتماعی به هر نوع عمل فردی یا جمعی گفته می‌شود که در چارچوب اصول اخلاقی و قواعد عام عمل جمعی رسمی و غیررسمی جامعه محل فعالیت کنشگران قرار نمی‌گیرد و در نتیجه با منع قانونی یا قبح اخلاقی و اجتماعی روبه‌رو می‌شود. به همین دلیل کج‌روان سعی دارند کج‌روی‌های خود را از دید ناظران قانون، اخلاق عمومی و نظم اجتماعی پنهان کنند؛ زیرا در غیر این صورت با پیگرد قانونی، تکفیر اخلاقی و طرد اجتماعی مواجه می‌شوند. آسیب‌های اجتماعی، پدیده‌هایی واقعی، متغیر، قانون‌مند و قابل کنترل و پیش‌گیری هستند. (صدیق سروستانی، ۱۳۸۸) در آسیب اجتماعی فرزندان عوامل زیادی مؤثر است. از جمله کاستی‌های تعامل والدین با فرزندان و سبک والدگری به اضافه ترتیب تولد و اندازه خانواده می‌توانند عوامل تعیین‌کننده خصوصیات شخصیتی فرزندان باشند (احدی و بنی‌جمال، ۱۳۷۴، ص ۹۸). در سال‌های اخیر از یک سو با توجه به وضعیت اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و تبلیغاتی که در

^۱.Schultz

^۲.Zhang

زمینه کاهش تعداد فرزند صورت گرفته است و از سوی دیگر با توجه به نتایج برخی از پژوهش‌ها (یوستون و یو،^۱ ۱۹۸۶؛ سرداری‌پور و همکاران، ۱۳۸۲؛ بیاتی، ۱۳۸۳) که بیانگر ویژگی‌های مثبت تک‌فرزندها در برخی زمینه‌های عاطفی - رفتاری بوده است برخی والدین به داشتن یک فرزند بسنده می‌کنند و برخی دیگر تمایل به چند فرزند دارند درحالی‌که نتایج برخی از تحقیقات دیگر (فیروزبخت، ۱۳۸۷، ص ۱۲۶؛ زانگ و دیگران، ۲۰۰۱) به عکس است و ویژگی‌های نامطلوب را برای تک‌فرزندان نشان می‌دهد (لیسن و بلانتون، ۲۰۰۱، ص ۷۲۸؛ عزیز، ۱۳۹۰، ص ۵۳). نتایج تحقیق سرداری‌پور و همکاران نشان داد که فراوانی اختلال سلوک و نقص توجه در کودکان خانواده‌های چندفرزندی به مراتب بیشتر از تک‌فرزندهاست (عزیزی، ۱۳۹۰، ص ۲۰). ویلکینسون و راولیا^۲ (۱۹۹۷) و وانگ^۳ و همکاران (۱۹۹۸) در بررسی‌های خود در هلند به این نتیجه رسیدند که تک‌فرزندان نسبت به بچه‌های دارای خواهر و برادر سازگاری بیشتری دارند (بیاتی، ۱۳۸۳، ص ۸۲). برخی نیز اذعان می‌کنند که هرچند تک‌فرزندی به خودی خود مشکل نیست، ولی در غیاب روش‌های آموزشی مناسب، ممکن است نتایج بدی داشته باشد (ناصری و ریسی، ۱۳۸۶، ص ۶۲). میلوسکی^۴ (۲۰۰۵) در پژوهش خود دریافت که کودکان دارای خواهر و برادر، گرایش بیشتری به سازگاری اجتماعی دارند. همچنین در مطالعاتی که بر روی مهارت‌های اجتماعی متمرکز شدند (کاتینگ و دان، ۲۰۰۶)^۵ این نتایج حاصل شد که تک‌فرزندان، پرخاش‌گر و مخرب‌تر هستند و در بین گروه دوستان محبوبیت کمتری دارند و بیشتر قربانی می‌شوند درحالی‌که کودکان دارای خواهر و برادر، مهارت‌های همکاری بیشتری در گروه دوستان از خود نشان می‌دادند. کیتزمن^۶ (۲۰۰۲) معتقد است زندگی کردن در

۱. Euston view

۲. Wilkinson & Rawlia

۳. Wang

۴. Milocca

۵. Cutting & Dunn

۶. Kitsman

یک خانواده که حداقل یک عضو، خواهر یا برادر، دارد علاوه بر توسعه مهارت‌های اجتماعی و ارتباط صمیمی بین خواهر و برادران هرچند گاهی ممکن است متعارض به نظر برسد، اما تجربه این تعارضات در دوران کودکی به دلیل اینکه به کودک اطلاعات اساسی و مهم مدیریت و حل تعارضات را می‌دهد، ضروری به نظر می‌رسد (عزیزی، ۱۳۹۰، ص ۴۷).

تک‌فرزندان اگرچه ممکن است در برخی ویژگی‌ها مانند توانایی‌های خوب فکری و شناختی، سلامت روان، پیشرفت در زمینه‌های شغلی و تحصیلی، اعتماد به نفس و خشنودی از زندگی، بالاتر (سرداریور و دیگران، ۱۳۸۲؛ بیاتی، ۱۳۸۲) از همسیرها باشند، اما آثار منفی تک‌فرزندی در مجموعه پژوهش‌ها بیشتر جلوه می‌کند. آسیب‌های اجتماعی مانند فرزندسالاری، عدم رشد اجتماعی، توجه افراطی والدین، کم‌شدن روابط اجتماعی، عدم جامعه‌پذیری و کاهش انسجام خانواده (لیسن و بلانتون، ۲۰۰۱؛ عزیزی، ۱۳۹۰) است. براساس نظریه آدلر، تک‌فرزندان هرگز جایگاه برتر و قدرتی که در خانواده دارند را از دست نمی‌دهند. آنها کانون توجه می‌مانند. تک‌فرزندان نسبت به کودکانی که خواهر و برادر دارند زمان بیشتری را با والدین می‌گذرانند، زود پخته می‌شوند که متناسب سنشان نیست و رفتارها و نگرش‌های بزرگسال را نشان می‌دهند. علاوه بر این، تک‌فرزندان از نظر رقابت‌کردن نه با برادران و خواهران بلکه با پدر و مادر، جایگاه منحصر به فردی دارند. آنها حس برتری اغراق‌آمیز، خودپنداره کاذب دارند و این احساس را پرورش می‌دهند که دنیا مکان خطرناکی است به‌ویژه اگر والدین‌شان بیش از حد نگران سلامت آنها باشند. تک‌فرزندان ممکن است فاقد حس همکاری، علاقه اجتماعی رشد یافته و نگرش طفیلی باشند و از دیگران توقع داشته باشند که از آنها محافظت کنند (فیست و فیست، ۱۳۹۳).

رابطه خواهر و برادرها طولانی‌ترین رابطه در زندگی است. این رابطه در دوران کودکی و نوجوانی بیش از پیش اهمیت می‌یابد. این رابطه می‌تواند دربرگیرنده دوستی و تنفر، وفاداری و عدم رازداری، جروب‌های شدید، حمایت و محبت، امتحان نقش و خیلی موارد دیگر باشد (بلک، ۱۹۸۱). خواهر و

برادرها اولین گروه همتمای کودک را تشکیل می‌دهند؛ در این بافت، کودکان از یکدیگر حمایت می‌کنند، به یکدیگر می‌تازند و از یکدیگر می‌آموزند. آنها از الگوهای مراوده‌ای خاصی برای گفت‌وگو، مشاجره، همکاری و رقابت استفاده می‌کنند. آنها می‌آموزند که چگونه قهر و آشتی کنند، چگونه از دیگران یاد بگیرند و چگونه هویت خود را به دیگران نشان دهند (مینوچین، ۱۳۸۷، ص ۸۶). مطالعه در مورد کودکان حدود یک‌ساله نشان داد که کودکانی که خواهر یا برادر ندارند در مقایسه با کودکان هم‌سن و سال که تک‌فرزند نیستند، مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی ضعیف‌تری دارند (مرادی، ۱۳۹۱؛ کیتزمن، ۲۰۰۲). بنابراین، باتوجه به آرای متضاد پژوهش‌ها درباره آثار مثبت و منفی تک‌فرزندی و دریافت نتایج بیشتر این تحقیقات در مورد آثار منفی و آسیب اجتماعی بیشتر برای تک‌فرزندان، گرایش خانواده‌ها به تعداد فرزندان بیشتر امری عقلایی محسوب می‌شود.

۳. دیدگاه اسلام و آسیب‌های تربیتی خانواده‌های تک‌فرزند

اگرچه خودداری از داشتن فرزند یا تعدد آن، گرایشی است که با تأثیرپذیری از فرهنگ غرب به وجود آمده و در جوامع اسلامی نیز طرفدارانی یافته است، اما نگاهی به آموزه‌های دینی نشان می‌دهد که به‌طور قطع، فرزندان می‌توانند تأثیرات مثبت و سازنده‌ای در زندگی والدین داشته باشند. پژوهش‌ها (فیروزبخت، ۱۳۸۲؛ زانگ و دیگران، ۲۰۰۱) نشان می‌دهند که خانواده در اسلام جایگاه بالایی دارد و یکی از رسالت‌های ویژه خانواده تربیت فرزند و یکی از مواردی که اسلام به آن تأکید می‌کند فرزندآوری است. در مورد زیادی اولاد از پیغمبر اکرم و ائمه علیهم‌السلام مکرر روایت شده است که پیروان خود را به ازدیاد نسل و افزایش جمعیت تشویق کرده‌اند. از منظر آموزه‌های اسلامی، فرزندآوری و تعدد فرزند امری پسندیده تلقی می‌شود و با مراجعه به آموزه‌های دینی می‌توان آثار مثبت و سازنده آن را مشاهده کرد. در اسلام فرزندان از ارکان مهم خانواده محسوب می‌شوند و ولود بودن (شهید ثانی، بی‌تا) از ویژگی‌های مهم در انتخاب همسر دانسته شده است. ولود به معنای بسیار زاینده است (معلوف، ۱۳۸۶) و همسر ولود یعنی، همسری که توانایی آوردن فرزندان بسیار داشته باشد.

در قرآن و کلمات و سیر ائمه معصومین علیهم‌السلام از فرزندان با تعابیری چون میوه دل (محدث نوری، ۱۴۰۸) نور دیده، مایه خوشبختی (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۱) کسی که انسان را یاری می‌کند و مایه رحمت و غفران الهی یاد شده است. از این رو در روایات، توصیه فراوانی به فرزندآوری شده است (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱۰۰). علاوه بر کثرت اولاد، تربیت صحیح آنها مورد تأکید قرآن و روایات نیز است. قرآن و روایات با تولید نسل بدون تربیت دینی مخالف بوده و برنامه کاملی برای تربیت نسل صالح ارائه می‌دهند. رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نیز توصیه به تکثیر فرزند صالح داشت. ایشان می‌فرماید: «فرزندان خود را بر سه خصلت تربیت کنید: دوست داشتن پیامبرتان، دوست داشتن اهل بیت علیهم‌السلام و قرآن خواندن» (محمدی ری شهری، ۱۳۹۳). ایشان فرزند را میوه دل و فرزند صالح را گلی از گل‌های بهشت و ارث خداوند به بنده مؤمنش می‌داند. امام علی علیه‌السلام خطاب به امام حسن علیه‌السلام می‌فرماید: «إِنَّمَا قَلْبُ الْحَدِيثِ كَالْأَرْضِ الْخَالِيَةِ مَهْمَا أُلْقِيَ فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ قَبِلَتْهُ؛ دل نوجوان همچون زمین خالی است که هر چه در آن افکنده شود، می‌پذیرد». در این روایت حضرت علیه‌السلام اهمیت تربیت فرزند را در دوران نوجوانی بیان می‌کند. بنابراین، فرزند صالح برای والدین فواید بسیاری دارد مانند کمک و دستگیری و مایه آزمایش والدین، ادامه‌دهنده راه والدین، افزایش روزی، بهره‌مندی والدین از اعمال فرزندان حتی پس از مرگ، سپر آتش و متأسفانه تصور نادرست تک‌فرزندی یا فرزند کم در جامعه باب شده است و به تصور والدین می‌توان در کنار رسیدگی بهتر به فرزند، زمان و فضای بیشتری در اختیار داشت. این طرز تفکر سبب وابستگی کودک، آسیب‌پذیری و شکنندگی و محرومیت او از بسیاری از روابط اجتماعی می‌شود. از نظر اسلام، فرزندان صالح، زندگی بهتری را برای خانواده و جامعه رقم خواهند زد (هوشمندی، هوشمندی و فلور، ۱۳۹۵).

بنابراین، باتوجه به تأکید روایات در امر تربیت فرزند مشخص می‌شود که از دیدگاه اسلام علاوه بر ازدیاد نسل و افزایش جمعیت، امر تربیت فرزندان نیز جایگاه مهمی دارد. از این رو می‌توان نتیجه گرفت که صرف فرزنددار شدن، مورد نظر اسلام نیست بلکه فرزندان مد نظر هستند که در پرتو تربیت صحیح و اسلامی پرورش می‌یابند و با تلاش و کوشش خود موجب پیشرفت و ترقی جامعه اسلامی می‌شوند.

پیامبر ﷺ به کسانی که نتیجه تربیت ناسالم هستند و کمترین پایبندی را به دین اسلام ندارند مباحثات نمی‌کند بلکه مباحثات زمانی معنا دارد که این افراد به واسطه اعمال نیک و شایسته خود باعث سربلندی و سرافرازی پیامبر ﷺ در مقابل امم دیگر باشند و این امر بدون تربیت صحیح و اسلامی محقق نمی‌شود. این روایات دال بر استحباب ازدیاد نسل دارد و هرگز بیانگر حکم لزومی یعنی، وجوب نیست. بنابراین، در صورت تراحم ازدیاد نسل با امر مهم دیگری می‌توان از انجام این امر مستحبی صرف نظر کرد. برای پی‌بردن به نظر دین درباره یک موضوع باید آیات و روایات متعدد و گاه به ظاهر متناقض را کنار هم گذاشت و پس از بررسی همه آنها به نظر دین در آن زمینه دست یافت. بنابراین، فقط با در نظر گرفتن روایات فوق نمی‌توان ادعا کرد که نظر اسلام درباره کنترل جمعیت استنباط شده است بلکه نباید از روایات دیگری که در این باب وارد شده است، غفلت کرد. برای مثال حضرت علی علیه السلام در این مورد می‌فرماید: «قلة العیال احداثی؛ کم بودن تعداد زن و فرزند یکی از دو آسایش است» و یا در مورد زیادی فرزند می‌فرماید: «لیس الخیران یكثر مالک و ولدک؛ خیر آن نیست مال و فرزندانت زیاد باشد». با توجه به این دو روایت می‌توان نتیجه گرفت در برخی از موارد کم بودن فرزند باعث آسایش انسان می‌شود. براساس بیان بالا روشن شد که اسلام مخالف کنترل جمعیت نیست بلکه در مواردی آن را جایز می‌داند و اگر در روایات، مسلمانان نسبت به ازدیاد فرزند تشویق شده‌اند این روایات دال بر استحباب هستند. البته اگرچه اسلام به دلیل برخی از مصالح اجتماعی با کنترل جمعیت موافق است، ولی هرگز نباید در این باره دچار افراط و زیاده‌روی شد بلکه باید جانب اعتدال و میانه‌روی در کنترل رعایت کرد. مردم ایران بر این باورند که تك فرزندى، ساده‌تر و راحت‌تر از چند فرزندى است حال آنکه تك فرزندى مشکلات خاص خود را دارد و چه بسا مشکلات آن بیش از چند فرزندى است.

۴. مضرات تك فرزندى

ممکن است خانواده تك فرزند بر اثر حادثه ناگواری فرزند خود را از دست بدهد. بدیهی است چنین حادثه‌ای با توجه به دلبستگی خاص والدین به فرزند خود، صدمات جبران‌ناپذیری به خانواده تك فرزند وارد می‌کند. در برخی موارد مشاهده شده است خانواده تك فرزند بنا بر دلایل مختلف مانند بالابودن

سن پدر و مادر و یا عقیم‌کردن دائمی زن و شوهر قادر به تولیدمثل نیست و خلأ کمبود فرزند در این خانواده تا آخر عمر مشاهده می‌شود. در خانواده تک‌فرزند، فرزند به‌تنهایی تمام آرزوها و تمایلات والدین خود را به‌دوش می‌کشد. این امر ممکن است فرزند را تحت فشار روانی قرار دهد و روند طبیعی تربیت او را تحت تأثیر منفی قرار دهد. کسی که در خانواده تک‌فرزند تکامل پیدا می‌کند بعد از طی مراحل کودکی و نوجوانی به دلیل نداشتن خواهر و برادر احساس دلتنگی و خلأ می‌کند و خود را در این دنیای پرهیاهو، بی‌یار و یاور می‌یابد. (خلج‌آبادی فراهانی و سرایی، ۱۳۹۵)

تجربه نشان داده است که رشد عقلی و اجتماعی فرزندان در خانواده‌هایی که دارای چند فرزند هستند به دلیل رقابت، بازی و درگیری با برادر و خواهر به مراتب بیشتر از خانواده‌های تک‌فرزند است؛ زیرا فرزند در خانواده تک‌فرزند از تعامل با خواهر و برادر در دوران رشد و شکل‌گیری شخصیت محروم است و این مسئله تأثیر زیادی در عدم رشد عقلی و اجتماعی تک‌فرزند دارد. (احدی و بنی‌جمال، ۱۳۷۵)

حساسیت فراوان و مراقبت بیش‌ازحد والدین از تک‌فرزند استقلال او را به‌خطر می‌اندازد و موجب وابستگی بیش‌ازحد او به والدین می‌شود. در چنین خانواده‌ای فرزند در حل مشکلات زندگی خود به جای این‌که به خدا توکل کند و با اعتماد به نفس خویش بر مشکلات زندگی فائق آید به کمک پدر و مادر چشم طمع می‌دوزد. تسلیم‌پذیری و عدم مخالفت والدین در برابر تک‌فرزند سبب شکنندگی و آسیب‌پذیری فرزند در برابر مشکلات زندگی می‌شود. چنین فردی وقتی وارد اجتماع می‌شود، توقع دارد که مردم مانند والدین او از امیال او پیروی کنند و چرخ روزگار براساس میل او به‌گردش درآید، حال آنکه چنین امری امکان‌پذیر نیست. در نتیجه از اجتماع دل‌سرد و احساس حقارت و دلشکستگی می‌کند (خلج‌آبادی فراهانی و سرایی، ۱۳۹۵).

نظر اسلام در مورد تک‌فرزندی را با مطالعه و بررسی اجمالی روایات باب ازدواج و تربیت فرزند می‌توان این‌گونه تبیین کرد که اسلام، تک‌فرزندی را فقط در موارد خاص و بسیار اضطراری مثل موردی که حاملگی مجدد منجر به فوت مادر شود، تجویز می‌کند و تک‌فرزندی در اسلام جایگاهی ندارد و به آن سفارش نشده است. همان‌گونه که اشاره شد ازدیاد نسل مسلمانان در صورتی که شرایط تربیت صحیح

وجود داشته باشد، مستحب است بنابراین، اگر پدر و مادری از نظر اقتصادی و فرهنگی توانایی تربیت چند فرزند را در خود می‌بینند باید به این کار اقدام کنند. با بیان مشکلات و معایب تک‌فرزندی روشن شد که خانواده‌های دارای چند فرزند از پویایی، نشاط، رشد و تعالی بیشتری نسبت به خانواده‌های تک‌فرزند برخوردار هستند و فرزندان که در خانواده‌های چندفرزندی تربیت می‌یابند از لحاظ تربیتی و اجتماعی، در سطح بالاتری نسبت به تک‌فرزندان قرار دارند.

۵. نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر، آسیب‌های تربیتی خانواده‌های تک‌فرزند از نگاه روان‌شناسی و اسلام بررسی شد. یافته‌ها نشان می‌دهد که از نگاه روان‌شناسی، خانواده‌های تک‌فرزند در دو بعد آسیب‌های شخصیتی و آسیب‌های اجتماعی دچار اختلال می‌شوند. آسیب‌های شخصیتی خانواده‌های تک‌فرزند عبارت است از ضعف اعتماد به نفس، عزت نفس پایین، احساس حقارت و گوشه‌گیری و آسیب‌های اجتماعی عبارتند از: روان‌رنجوری، روان‌گسستگی و اختلالات ضد اجتماعی. از نگاه اسلام دو دسته روایات بر فرزندآوری و عدم آن تراحم می‌کند و ترجیح و استحباب بر کثرت فرزند است. در صورت فراهم بودن شرایط، فرزند صالح فواید زیادی برای والدین دارد مانند کمک و دستگیری، مایه آزمایش والدین، ادامه‌دهنده راه والدین، افزایش روزی، بهره‌مندی والدین از اعمال فرزندان حتی پس از مرگ، سپر آتش و... بنابراین، اسلام با تک‌فرزندی بدون دلیل مخالف است. علاوه بر مزایای تولد فرزند و تربیت آن برای والدین و خانواده با توجه به اینکه یکی از عوامل قدرت در جهان امروز جمعیت زیاد و کارآمد است و کشوری قدرتمند محسوب می‌شود که جمعیت زیادی داشته باشد. از طرف دیگر کشور هر روز با توطئه‌ها و تهدیدهای جدید دشمنان اسلام روبه‌رو است. می‌توان گفت برای مقابله‌کردن با این تهدیدها و تبدیل ایران به یک کشور قدرتمند، به جمعیت زیاد و کارآمد نیاز است. بدیهی است چنین امر مهمی با تک‌فرزندی محقق نمی‌شود.

فهرست منابع

۱. ابن منظور، محمد بن مكرم (۱۴۱۶). *لسان العرب*. بيروت: دار احیاء التراث العربی: مؤسسه التاريخ العربی.
۲. احدی، حسن. و شکوه السادات، بنی جمال (۱۳۷۵). *مفاهیم بنیادی در روان شناسی کودک و روان شناسی رشد*. تهران: بنیاد.
۳. انوری، حسن (۱۳۸۱). *فرهنگ بزرگ سخن*. تهران: سخن.
۴. بیاتی، فاطمه (۱۳۸۳). *مقایسه سازگاری عاطفی، اجتماعی، آموزشی و همدمی مادران و دختران در بین دانش آموزان دختر تک فرزند و چند فرزند مقطع راهنمایی شهر تهران*. تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. دانشگاه الزهراء.
۵. بی ریا، ناصر و همکاران (۱۳۸۳). *روان شناسی رشد با نگرش به منابع اسلامی*. تهران: سمت.
۶. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۶۳). *صاحح اللغة*. محقق: العطار، احمد عبدالغفور. بیروت: دار العلم للملایین.
۷. حاجی، محمد علی (۱۳۸۱). *آسیب شناسی تربیت دینی، دانش نامه امام علی (ع)*. تهران: دانش و اندیشه معاصر.
۸. الحر العاملی، محمد بن الحسن (بی تا). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث.
۹. حسینی، حاتم (۱۳۸۱). *درآمدی بر جمعیت شناسی اقتصادی- اجتماعی و تنظیم خانواده*. همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
۱۰. خلیج آبادی فراهانی، فریده. و سرابی، حسن (۱۳۹۵). *واکاوی شرایط و زمینه ساز قصد و رفتار تک فرزندی در تهران*. نشریه شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده (مطالعات راهبردی زنان)، ۱۸، ۳۰۰-۵۸.
۱۱. خلیلیان شلمزاری، محمود (۱۳۹۷). *بررسی پژوهش های روانشناختی داخلی در تک فرزندی*. *پژوهش نامه اسلامی زنان و خانواده*، ۱۰، (۶)، ۹۹-۱۲۵.
۱۲. دلیری، حسن (۱۳۹۷). *تاثیر نااطمینانی شغلی بر تمایل به فرزندآوری در استان های ایران*. *فصلنامه پژوهش های اقتصادی رشد و توسعه پایدار*، ۴، ۶۸-۸۸.
۱۳. دورکیم، امیل (۱۳۸۳). *صور بنیانی حیات دین*. مترجم: پیرهام، باقر. تهران: مرکز.
۱۴. رایکنم، ریچارد (۲۰۰۸). *نظریه های شخصیت*. مترجم: فیروزبخت، مهرداد. تهران: ارسباران.
۱۵. رهنما، نسرین. و امیدفر، عبدالله (۱۳۹۴). *مبانی فقهی الزام به فرزندآوری*. *نشریه پژوهش های فقهی*، ۳، (۱۱)، ۶۷۰-۶۴۹.
۱۶. زارعی توپخانه، محمد (۱۳۹۴). *مقایسه ویژگی های شخصیتی و رضایت از زندگی دانش آموزان خانواده های تک فرزند و دوفزند با بیش از دو فرزند*. *نشریه اسلام و پژوهش های روانشناختی*، ۱، (۱)، ۹۵-۱۱۴.
۱۷. ساطوریان، عباس.، طهماسیان، کارینه. و احمدی، محمدرضا (۱۳۹۳). *مقایسه مشکلات رفتاری کودکان در خانواده های تک فرزند و دوفزند*. *نشریه روان شناسی دین*، ۲۷، (۷)، ۶۵-۸۰.
۱۸. سردار پورگودرزی، شاهرخ.، درخشان پور، فیروزه.، صدر، سید سعید. و یاسمی، محمدتقی (۱۳۸۲). *اختلال رفتاری در کودکان خانواده های تک فرزند و چند فرزند شهر تهران*. *نشریه اندیشه و رفتار*، ۱، (۱)، ۲۰-۲۶.
۱۹. شجاعی، محمدصادق (۱۳۸۶). *نقش فرزند در استحکام و بهداشت روانی خانواده*. *همایش تقویت نظام خانواده و آسیب شناسی آن*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع). ۱، ۵۵-۶۶.
۲۰. شولتز، دوان. و شولتز، سیدنی ال (۲۰۰۵). *نظریه های شخصیت*. مترجم: سید محمدی، یحیی. تهران: ویرایش.
۲۱. شیخی، محمدتقی (۱۳۸۰). *جمعیت شناسی اقتصادی و اجتماعی*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۲۲. صدیق سروسستانی، رحمت الله (۱۳۸۸). *آسیب شناسی اجتماعی (جامعه شناسی انحرافات اجتماعی)*. تهران: سمت.

۲۳. عزیزی، الهه (۱۳۹۰). بررسی پیوندهای خانوادگی کودکان مبتلا به اختلال ADHD و مقایسه آن با کودکان عادی. تهران: پژوهشکده خانواده. دانشگاه شهید بهشتی.
۲۴. عمید، حسن (۱۳۷۵). فرهنگ عمید. تهران: امیرکبیر.
۲۵. فرجاد، محمدحسین (۱۳۸۳). آسیب‌شناسی کجروی اجتماعی. تهران: قوه قضاییه، مرکز مطبوعات و انتشارات.
۲۶. فسیت، جس، و فسیت، گریکوری (۲۰۰۲). نظریه‌های شخصیت. مترجم: سید محمدی، یحیی. تهران: روان.
۲۷. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۹۳). میزان الحکمه. قم: دارالحدیث.
۲۸. معین، محمد (۱۳۹۱). فرهنگ فارسی. تهران: امیرکبیر.
۲۹. مینوچین، سالوادور، و فیشمن، اچ، چالز (۱۹۷۴). فنون خانواده‌درمانی. مترجم: بهاری، فرشاد، و سیاح، فرح. تهران: رشد.
۳۰. ناصحی، عباسعلی، و رئیس، فیروزه (۱۳۸۶). مروری بر نظریات آدلر، تازه‌های علوم شناختی. تهران: فصلنامه تازه‌های علوم شناختی، ۳۳، ۵۵-۶۶.